

Іван ДЗЮБА

ТОЙ, ХТО СКАЗАВ “ЗАБОРОНЕНІ СЛОВА”

Василь Семенович Гроссман – майбутній російський письменник Василій Гроссман, який пройшов складний творчий шлях і якому судилося зрештою сказати нам і світові “заборонені” слова, яких не зітре час, – народився в Україні, у Бердичеві, 12 грудня 1905 року (помер у Москві в ніч з 14 на 15 вересня на 59 році життя). Зростав у інтелігентній єврейській родині: батько – інженер-хімік, мати – вчителька французької мови; завдяки їй він опанував французьку мову настільки, що в шкільні роки міг напам’ять цитувати цілі сторінки з Доде, Мопассана, Мюссе. Навчався в Києві у реальному училищі, після його закінчення поступив восени 1921 року в Київський університет (київські враження згодом озвуться в його творчості), а 1924-го – в 1-й Московський університет на фізико-математичний факультет і 1929 року закінчив його фізико-математичне відділення. Після цього працював за фахом на Донбасі (він також увійде в його творчість). 1933 року переїхав до Москви.

Перші кроки

В кінці 20-х років В.Гроссман починає виступати з нарисами на сторінках преси; а на сторінках журналу “Литературный Донбасс” у березневому числі за 1934 рік, насиченому офіційними та пропагандистськими й викривальними матеріалами (був саме пік боротьби з українським буржуазним націоналізмом), побачило світ його перше оповідання “Отдых”. Герой оповідання – секретар обкому партії Безбородов – за наполяганням медиків і друзів, стурбованих його здоров’ям, погодився поїхати підлікуватися в гірський санаторій у Казахстані... Але вже на другий день телеграма: нарком кличе в поїздку на нове будівництво. Зрозуміло: таким партпасіонаріям “спокій тільки сниться”. Це був популярний на ті часи сюжет, що мав героїзувати постаті командармів

сталінської п'ятирічки, романтику керування соціалістичним будівництвом, яка прийшла, мовляв, на зміну романтиці революційних боїв. Того ж 1934 року в московській “Литературной газете” було опубліковане ще одне оповідання В.Гроссмана – “В городе Бердичеве”. Оповідання цікаве тим, як за пафосом революційного походу, що його суб'єктом є “пролетарський” (нібито) авангард, вгадується картина звичайного життя “населення” – об'єкту цього походу; але особливо тим, як у ньому показано побут містечкового єврейства і долю міста, що чотирнадцять разів “переходило з рук у руки”, і яке послідовно чи навперейми визволяли “петлюрівці, денікінці, галичани, поляки, банди Тютюнника і Марусі, шалапутний “нічий” дев'ятий полк. І кожного разу це було, як і попереднього”: “...з усіх боків поллються піхота й кінні частини, по хатах забігають запорошені, втомлені люди, добродушні, але здатні на вбивство, хазяйновиті мужики в синіх шинелях, жадібні до обивательських курей, рушників і чобіт”.

Звернімо увагу: В.Гроссман уникає звичних пропагандистських кліше в характеристиці солдат-грабіжників. Це не якийсь озвірілий набрид, а такі ж селяни чи ремісники, вирвані із звичного життя, люди “добродушні, але здатні на вбивство”. Це дивна пластичність масової психіки, призвичаєність до вибору різних способів поведінки залежно від обставин та наявних можливостей самоствердження – і завдяки приглушеності морального інстинкту та звиклості до всього. Саме вона стане однією з тем пізнішого, “зрілого” Гроссмана і може асоціюватися з тим, що у філософії другої половини ХХ століття дістало визначення: “банальність зла” (віддалена аналогія до “звичайного фашизму”). Але тут і перший проблиск тієї великої гроссманівської думки, яка через чверть століття прозвучить у “Жизни и судьбе”: про “непомітний поворот долі”, що міг би зробити людиною кожного. Або навпаки. Може, вже тут зароджувалося те гроссманівське розуміння “діалектики” **життя і долі**, їх “змагання” між собою, що дало назву його славетному романові...

Того ж 1934 року виходить книжка В.Гроссмана “Глюкауф”, що дістала схвальний відгук хрещеного батька соціалістичного реалізму Максима Горького (таке благословення багато важило!), а потім збірки оповідань “Счастье”, “Четыре дня”, “Кухарка”. В 1937-1941 роках він працює над романами “Степан Кольчугин” та “Солдаты революции».

За канонами соцреалізму

Роман у двох книгах “Степан Кольчугин” – типова для радянської літератури доби тріумфу соцреалізму спроба епічно розгорнути історію становлення молодого робітника і зростання його в свідомого революційного борця. Достеменно виписано понурий побут дореволюційного шахтарського й заводського Донбасу, стихійні форми соціального протесту, поступове формування осередків організованої класової боротьби. Оскільки описово-репрезентативний характер роману не обіцяв надто цікавого “занурення” в образ головного героя (письменники завжди мали клопіт з психологічною одноплщинністю образу “правильного” пролетаря), то цей вакуум заповнюється (як і в інших авторів) розширенням, сказати б, фізичного простору присутності героя в житті. З’являються постаті інтелігентів різної політичної орієнтації (тут уже бачимо смак Гроссмана до “провокування” своїх персонажів на широкі ідеологічні дискусії, що сповна виявиться в його пізніших творах), наголошується роль у робітничому русі професійних революціонерів-більшовиків, зав’язуються нові сюжетні лінії, дія переноситься в Київ тощо – все це дає можливість зробити розповідь цікавішою, надати їй історичної панорамності. В цю картину входять і деякі, хоч і дуже скупі, елементи українського життя – на Донбасі робітничого, в Києві інтелігентського. Гроссман подає відповідні епізоди з участю українофільської інтелігенції досить стримано, майже об’єктивно, хоч партія в цей час уже вчила за “невинними” формами українофільства розпізнавати «страхітливе обличчя» націоналізму, таки ж українського. Деякі сторінки роману виводять на тему антисемітизму, яка невдовзі – з початком нацистської навали – стане однією з найболючіших для Гроссмана. Не міг він оминати діяльність “Союза русского народа”, активність якого сягала й Донбасу. Його члени розповсюджували газету “Двуглавый орел», проводили розмови з робітниками на патріотичні теми. “Майстри, що входили до “Союза русского народа”, часто затівали з робітниками такі розмови. Під час цих розмов співбесідник ставав ласкавим, розчулено всміхався, поплескував по плечу, нудно й довго говорив про православ’я, братство слов’ян, про велику матінку Русь, потім раптом змученим, плаксивим тоном починав проклинати баламутів, студентів, внутрішніх ворогів, які збиткуються з православ’я, завдають страждань обожнюваному государеві імператору”.

Чимало ідеологічних суперечок персонажів роману стосуються перспектив революції в її більшовицькому варіанті, власне, питання про вибір революційного чи еволюційного шляхів розвитку Росії. Саме навколо цього точилися найгостріші дебати серед російської інтелігенції початку ХХ століття.

Свою ретроспекцію їх Гроссман подає у формі протистояння більшовика Бахмутського і ліберала Лобованова. На позір більшовик не залишає шансів лібералові, виступаючи як речник самої історії, її, мовляв, неблаганної ходи, але чи не вгадується тут відомий “ігровий” прийом багатьох радянських письменників: вустами “негативних”, більш або менш виразно засуджуваних, персонажів висловлювати власні потаємні думки? “Ви сьогодні – лише кілька доктринерів, але завтра можете стати глашатаями мільйонів. І ми тоді розплатимося роками європейської і російської реакції”, – пророчо каже Лобованов (власне, це варіація відомого драматичного застереження Плеханова).

Бахмутський, як і годиться більшовикові, черпає силу в глибокому презирстві до опонентів; недвозначно дає він зрозуміти, що не має наміру довго сперечатися: суперечка буде вирішена рішучими діями більшовиків. Тут В.Гроссман ніби виходить на той горизонт, з якого він зможе відкрити величезне поле крайньої ідеологічної напруги – в “Жизни и судьбе”.

Багато сторінок роману присвячено Першій світовій війні, яка постає не лише в конкретних фронтових і житейських картинах та долях персонажів, але й цікавить письменника в своєму історіософському аспекті, в законах її руху, адже “закони її успіхів і неуспіхів, рух її до перемоги чи поразки охоплюють усю суперечливу складність людських діянь”. Пишучи це, Гроссман напевне ж відчував уже подих 2-ї світової...

“Народна війна”

Це те визначення, яке, на думку В.Гроссмана, відповідає сутності, формам і масштабам спротиву радянських людей фашистській навалі. Може, й дивно, але неодмінної тоді формули “Велика Вітчизняна війна” він не вживає. Лише одного разу, в романі “За правое дело”, зустрінемо побіжну згадку про виступ Сталіна, в якому той ужив вираз “Отечественная война”. Більше й про Сталіна – нічого. Можна думати, що це було прихованою формою протистояння офіційній пропаганді.

Від самого початку війни Гроссман – військовий кореспондент. Уже того ж таки 1941 року, він пише роман “Народ бессмертен”. Попри приголомшливі поразки Червоної Армії, в романі панує оптимістична риторика. Адже Гроссман був свідком не лише розвалу фронту, а й наростання опору фашистській армادі. А головне, він мислив великими історичними масштабами: до сильних сторінок роману належать пристрасні роздуми про антигуманність фашизму та його “творчу безплідність” і відповідно приреченість. Вражають також і правдиві картини хазяйнування окупантів на багатостраждальних українських і білоруських землях.

Оповідання й нариси Гроссмана 1941-1945 років охоплюють період відступу Червоної Армії, Сталінградську битву, визволення України й Білорусії, Польщі. Нарис 1943 року “Украина” глибиною співчуття стражданням нашого народу, картинами пекельного нищення української землі, змушує згадати Довженкову “Україну в вогні” (хоч остання мірою особистого болю, звичайно, стоїть осібно на скрижальях української долі). Гроссман був серед тих, хто першим побачив зловісну Треблінку і пережив потрясіння; його “Треблинский ад” (1944) розкривав конкретний механізм дії гітлерівських “фабрик смерті” – цього матеріалізованого пафосу “арійської ідеї”, “расового очищення” людства. Тема голокосту (хоч самого терміну цього тоді ще не було в ужитку) посідає особливе місце в усій творчості Гроссмана. Серед його оповідань, нарисів і памфлетів чи не найтрагічнішим є “Украина без евреев”: розпачливе слово про винищення фашистами єврейського люду в Україні; нарис опубліковано в зворотному російському перекладі з ідиш (оригінал не зберігся) у двотомовому збірнику: “Василий Гроссман. На еврейские темы» (Ізраїль, “Библиотека Алия”, 1990).

Величезний обсяг спостережень і вражень, переживань і роздумів, – записаних і незаписаних, – потребував цілісного оформлення і глибшого системного осмислення. Так, певно, визрівав амбітний задум – створити епопею, співвідносну з “Войной и миром” Льва Толстого. Першою книгою цієї епопеї мав стати роман “За правое дело”. Здається, Гроссман не приховував свого “змагання” з Львом Толстим: широкий часовий діапазон і просторовий масштаб, у які вписано конкретні події війни та долі десятків і десятків персонажів різного соціального та культурного стану, спроба подати свого роду “портрет” усього радянського суспільства; Львом Толстим “виміряні” (свідомо чи й несвідомо) глибокодумні міркування про стратегію і

тактику війни; філософські пасажі про людину, суспільство, народи, рух історії...

Можна уявити, наскільки Гроссману, скутому цензурою і самоцензурою, та й перебуванням ще “у світі комуністичних уявлень” (його трохи іронічне зауваження про одного зі своїх персонажів), було важче, ніж класикові доби “царського деспотизму”, – і це особливо відчувається у філософських відступах.

Величезний і “розкиданий” фабульний матеріал диктував панорамний формат його художнього втілення.

Однак така “панорамність” і “багатолюдність” роману має і свій зворотний бік: переважання інформативного потенціалу над аналітичним (хоч і аналітичність виражена відчутно); не завжди висока міра характерологічної самодостатності персонажів, яка б надавала оповіді глибших людських вимірів.

Роман Гроссмана майже цілком витриманий у дусі тих поглядів на події війни, які тоді панували в радянській літературі (аж до уникання теми договору Сталіна з Гітлером чи, скажімо, злочинних прорахунків Верховного головнокомандування, що призвели до загибелі цілих армій при відступі з Києва та в харківській операції, – хоч Гроссман дуже добре про все це знав).

Майже цілком, але **не цілком**. І оці, здавалося б, нечисленні й ще обережні виходи за межі загальноприйнятого й офіційно припустимого, забезпечили романові не лише “кількісну” (в масштабах зображення), але й деяку “якісну” (в сутнісних показниках, змістовності, інтерпретаціях) перевагу над численною воєнною белетристикою тієї доби.

Ось, скажімо, цілком ортодоксальний, здавалося б, персонаж – старий комуніст Мостовської, у деяких ситуаціях рупор поглядів самого автора. Його вустами – попри книжність багатьох його тирад – дається глибока ідеологічна й етична “дискваліфікація” фашизму. Але водночас старий комінтернівець не може звільнитися від ілюзій про класову солідарність робітників різних націй і хоче знайти докази цьому. А тим часом він принципово не говорить про ворогів як німців, а тільки як про фашистів. Мабуть, цей мотив у романі не випадковий, як і обережне подання німецького табору в деякій неоднорідності. Чи не було це ненаголошеним протистоянням нерозбірливій “науке ненависти”, еренбургівсько-симоновським гаслам типу: “Убей его!”, або, принаймні, однотонній памфлетності в зображенні ворожого табору, що панувала в тодішній белетристиці? У всякому разі, до цих

мотивів Гроссман ще повернеться... (У романі “Жизнь и судьба”, крім не зовсім ординарної історії відносин німецького лейтенанта Баха з російською жінкою, написаною ніби супроти відомого стереотипу: “німецькі підстилки”, – є разюча своєю глибиною людяністю “бліцкартинка”: у зруйнованому Сталінграді випадково зустрічаються, йдучи назустріч одне одному, голодний німецький солдат і одверта російська жінка. Здоровенний німець здивовано підвів очі і сказав урочисто: “Добридень, мадам”. А “стара неквапно відвела рукою ганчір’я, що сповзало їй на чоло, глянула темними добрими й розумними очима і велично, поволі відповіла: “Здрастуй, пане”. І “то була, – пише Гроссман, – зустріч представників двох народів на найвищому рівні”. Таку зустріч міг помітити тільки Гроссман!) Не раз звертатиметься ще він і до більшовицького догматизму Мостовського. Зринає – хоч поки що обережно - і тема політичних чисток.

Такі мікроновели мовби натякали на те, що поза оповіданим у романі є ще речі, про які не випадає говорити тепер, але про які думається і які ще мусять дістати озвучення. Тим часом вони, за всієї своєї начебто малопомітності, вкрай ускладнили долю роману. Його редагування, рецензування, редакційні та позаредакційні (з участю літературного й нелітературного начальства) обговорення тривали три роки (1949-1952). Автор дванадцять разів переробляв та доопрацьовував роман. І вже після всього, на останньому засіданні редколегії “Нового мира”, лунали гострі звинувачення й претензії: “Путаная философия о приходе Гитлера к власти” (С.С.Смирнов); “Верховного Главнокомандующего надо показать, товарища Сталина” (М.Бубеннов); “Несомненно нужна роль товарища Сталина” (К.Федін); “Нужна роль товарища Сталина” (В.Катаєв). Особливо багато було причіпок до образу вченого фізика Штрума. Лунали натяки на те, що радянську науку в романі повинен репрезентувати видатний **російський** учений (див.: А.Бочаров. По страдному пути. – В кн.: Василий Гроссман. Жизнь и судьба. – Минск, 1990, с. 5). Захищаючи свій твір, Гроссман, зокрема, казав, що монологи Штрума скоротив наполовину, ввів новий образ – ученого Чепижина, якому й передав думки Штрума, а Штрум каже Чепижину: “Ви мій учитель не тільки в галузі фізики”. От такі приниження довелося терпіти видатному письменникові, аж поки роман був опублікований в журналі “Новый мир” – у червні – жовтні 1952 року. А далі все почалося знову! Після перших схвальних відгуків у пресі – розгромна стаття М.Бубеннова в “Правді” 13 лютого 1953 року, статті в журналі

“Коммунист”, в “Литгазете”, в “Красной звезде”... 24 березня – вже після смерті Сталіна! – відбулося обговорення на Президії Спілки письменників, де від роману відреклися навіть ті, хто так чи інакше сприяв його публікації...

В листі до секретаріату Спілки письменників СРСР В.Гроссман у стриманому тоні визнає право своїх критиків “предъявлять мне счет по вопросам идейно-философского порядка”, але водночас підкреслює неможливість для себе переінакшувати дорогу йому книгу за допомогою пера і ножиць. Натомість він обіцяє: “...хочу, учтя критику партийной печати, продолжать работу над второй книгой романа, посвященной непосредственно Сталинградской битве. В этой работе я буду стремиться к марксистски четкому, более глубокому идейно-философскому осмыслению событий”.

Окремим виданням роман “За правое дело” вийшов тільки 1954 року, а 1956 року вийшло повніше видання, в якому відновлені були раніше скорочення... Тим часом автор працював над другою книгою роману. І щасливим чином – але й закономірно з погляду еволюції Гроссмана та й змін у суспільстві – вона стала не врахуванням, а запереченням партійної критики, а до певної міри й полемікою з самим собою: Гроссмана 50-60-х років – з Гроссманом 30-40-х.

Відмова від чужих правил гри

Чим можна пояснити той рішучий крок у бік ідеологічної і творчої суверенності, що його здійснив Гроссман актом написання роману “Жизнь и судьба” – формально другої частини дилогії “За правое дело”, а фактично багато в чому зовсім інакшого твору? Певно, якусь роль могла відіграти втома (а може – й омерзіння) від багаторічної боротьби з цензорами на службі й цензорами на громадських засадах, – це могло привести до висновку: чи варто витрачати час і здоров’я на пошуки компромісів з тими, кому потрібні не компроміси, а капітуляція? Чи не краще решту років життя присвятити адекватній творчій самореалізації? Може, й не зовсім так, але якесь бажання зневажити чужі вимоги неминуче мало виникнути. Поза всяким сумнівом, “ідейний поворот” В.Гроссмана був спровокований і спалахом державного антисемітизму в СРСР, сталінським задумом “остаточного вирішення єврейського питання”, який виразно і зловісно прочитувався за фанаберійною “справою лікарів-убивць” – тільки в цей час (на жаль, тільки в цей час!) стала прозрівати і значна частина лівої (значною мірою єврейської) інтелігенції на Заході.

Нарешті – смерть Сталіна, перші симптоми можливої корекції “культу особи”, а потім і промова Хрущова на XX з’їзді партії. І хоч які там далі були коливання “генеральної лінії”, чергування “відлиг” і “приморозків”, – людині відповідальної і чесної думки було зрозуміло, що час дозволеної напівправди минає, що треба працювати на час правди, який неодмінно настане – рано чи пізно. Для цього Гроссману не доводилося зовсім змінювати тон і пафос роману, а швидше – договорювати те, що не було сповна висловлене. (Роман видано й українською мовою в перекладі відомого письменника Василя Стефурака: “Життя і доля”, видавництво “Дніпро”, 1991. Цитати подаватиму за цим виданням).

Але цього було багато! І Гроссман розумів, на що зважувався. Тому чернетки і один примірник чистового варіанту рукопису віддав у надійний сховок друзям. Це і врятувало роман. Бо невдовзі після того, як він віддав його до журналу “Знамя”, цей примірник конфіскувало КГБ, а в квартирі письменника було проведено обшук і конфіковано всі інші варіанти тексту. Роман було заарештовано – хоч і не єдиний, але рідкісний випадок в історії російської літератури. Як боялася влада вільного слова! Коли Гроссман написав розпачливого листа до Хрущова і той передоручив справу Суслову, то “сірий кардинал” сказав Гроссману, що такий твір може бути опублікований хіба через двісті років. Вони думали, що їхня влада триватиме вічно! Цікаво, як зреагував Суслов на звістку, що роман опубліковано значно раніше, через двадцять років, – 1980 року, в Швейцарії? Певно, дуже пошкодував, що Гроссмана вже немає серед живих і його не дістанеш. А ще через десять років роман було опубліковано і в СРСР, мовби на відзначення кінця його існування...

...Шість коротеньких розділів-сцен, якими розпочинається роман “Жизнь и судьба”, вводять у побут гітлерівського концтабору, куди потрапив знайомий нам з роману “За правое дело” комінтернівець Мостовської, – але водночас і в проблематику всього роману (історичну, філософську, політичну, етичну, житейську)... В район розташування концтабору рухається ешелон. Концтабір виринає з туману гіпнотичною одноманітністю бараків, вулиць, залізобетонних стовпів з колючим дротом. Ця одноманітність – як символ нелюдяності, заперечення життя. “Життя затухає там, де насильство прагне стерти його своєрідність і особливість”. Ніби мимохідь кинена думка. Але вона знаходитиме розвиток на всіх більш як шестистах сторінках

роману – і “німецьких”, і “радянських”... Широкий перегук і мовчазне державотворче змагання німецьких і радянських концтаборів – наскрізна, поряд з темою Сталінграда, структурна вісь роману... І в німецьких, і в радянських концтаборах – справжній інтернаціонал. І тотальне “урівняння” всіх можливих рас, віровизнань, професій, соціальних станів, ступенів культурного розвитку, вдач, манер – кого там тільки немає... Своєрідна модель уселюдства... Наче побіжно (але яка інтелектуальна пронизливість і стримано-напружена емоційна сила в цій постійній гроссманівській “побіжності”!) зауважується ряд нововведень націонал-соціалізму: новий тип злочинців – злочинці, які не вчинили злочинів (радянський варіант: “Винен, не винен, яке це має значення”, – кредо чекіста Мащука); ті, хто в приватних розмовах без належної поваги висловлювалися про режим; робітники, ув’язнені в політичний табір за погану роботу (Абарчук “засудив сорок соціально неясних робітників”), військово-полонені, емігранти, люди “екзотичного” походження й “екзотичних”, підозрілих занять. “У владі карного злочинця над політичним в’язнем також виявлялося новаторство націонал-соціалізму”. Тут читач зупиниться і згадає знайоме йому з практики іншого режиму. Але й асоціацій не треба – далі про це буде в романі “напрямую”. Адже націонал-соціалізм не тільки не мав монополії на такі новації, але й багато в чому міг повчитися – і мав у кого... Знуцання карних злочинців над політичними в’язнями в радянських концтаборах, їхній терор, страхітливі нічні вбивства, – все це чинилося з мовчазного потурання адміністрації та впливало з майже офіційного статусу карних злочинців як “соціально ближчих” владі, ніж “вороги народу”. До найразючіших сторінок роману належать описи паразитування кримінальних на безпомічності політичних та дика розправа бандита Бархатова над “жидом” Рубіним. І це – вищість статусу карного злочинця над політично неблагонадійним – також одна з наскрізних тем роману.

Втім, є один нібито “ексклюзив”. Гітлерівцям для дотримання “порядку” в таборах, каже Гроссман, не знадобилася величезна армія наглядачів: “Самі в’язні взяли на себе поліційну охорону в таборових містах”, ставши свого роду внутрішньотаборовою адміністрацією. Це справді унікально-жахливий “винахід” націонал-соціалізму. З якихось причин деміурги радянських концтаборів змогли перейняти цей досвід лише почасти: мабуть, більш цілеспрямований характер добору “населення” таборів обмежував їхні можливості: переважно

політичний контингент менше піддавався маніпуляціям. Але вони виявилися набагато винахідливішими у способах трудової та інтелектуальної експлуатації в'язнів: табори стали величезними підприємствами рабської праці; в них функціонували різні важливі виробництва й цілі наукові інституції, де робилися унікальні відкриття – вченими-рабами, що діставали високі урядові нагороди; архіпелаг ГУЛАГ працював на перемогу комунізму! Зарозумілі дилетанти-нацисти не здатні були додуматися до таких речей. Гроссман переконливо розкриває цю “перевагу” радянських таборів над німецькими. Принагідно зауважимо, що писалося це ще до того, як самий термін «ГУЛАГ», «архіпелаг ГУЛАГ» став усесвітньо відомим завдяки Олександрові Солженіцину.

Важливий мотив роману – формування в радянському суспільстві великодержавницької ідеології, що замінила інтернаціоналістську риторіку. Цей перегляд історії, ідеології, політичних цілей почався ще раніше – з настанови на “будівництво соціалізму в одній країні”, включав у себе зміну стосунків із селянством, розкуркулення, насильницьку колективізацію, нещадно-жорстокі методи індустріалізації, винищення старих партійних кадрів, масовий терор, погроми інтелігенції національних республік... Але фразеологія ще залишалася старою, традиційно більшовицькою. Настав час і її міняти – вона дозволяла багатьом чіплятися за старе. “І саме під час сталінградського перелому, коли полум’я Сталінграду було єдиним сигналом свободи у царстві темряви, відкрито почався той процес переосмислення. Логіка розвитку привела до того, що народна війна, досягнувши свого найвищого пафосу під час сталінградської оборони, саме в той, сталінградський період дала можливість Сталіну відкрито декларувати ідеологію державного націоналізму”. Цей поворот в ідеології вивершував грандіозну будову сталінської імперії. Дах був тим міцніший і ошатніший, що спирався на багатовікову традицію та національні амбіції, які підживлювалися дальшими перемогами у війні. “Росіяни під проводом більшовиків очолять людство”, – проголошує в запалі комісарських самохвальств колишній репресований Доренський, якому дали можливість спокутувати незрозумілу “провину” перед партією.

Від інтернаціоналізму до націоналізму

В чому тільки не звинувачували Гроссмана за життя! Але найгірніше звинувачення – в русофобії – прозвучало вже навздогін,

після посмертної публікації роману “Жизнь и судьба”. Найкатегоричніше його висловив С.Вікулов у виступі на пленумі Правління Спілки письменників РРФСР “Перестройка и литература”: “черной нитью” крізь роман “проходит ничем не прикрытая враждебность к русскому народу», яскраво ілюструючи “явление, название которому – русофобия” (“Литературная Россия”, 1988, 23 грудня).

Але це неправда. Гроссман відчував себе російським письменником і про росіян писав з таким же розумінням, повагою і співчуттям, як і про людей будь-якої іншої національності (загальніше: бачив людину, а не її національну паспортизацію); більшість внутрішньо близьких йому персонажів – росіяни; Росія весь час у полі його роздумів. Але його тривожив той поворот у бік державного націоналізму, про який ми говорили вище. А оскільки державний націоналізм виступав в одязі російського патріотизму, то Гроссман і констатував то з подивом, то з внутрішнім спротивом, то з відразою вибухово-небезпечно змішування цих двох стихій. Це неприйняття присутнє в романі багатоманітно. І в саркастичних репліках інтелігента “старої дати” Шаргородського (власне, російського патріота, але вільнодумного): “...Творці Комінтерну під час війни не придумали нічого ліпшого, ніж повторити: священна російська земля (...) Почекайте, завершиться війна перемогою, і тоді інтернаціоналісти оголосять: “Наша матінка-Росія всьому світу голова”. (Тут, волею Гроссмана, Шаргородський зазирає на яких два роки вперед, коли Сталін проголосив свій знаменитий “гост” “За великий русский народ”). І в розгубленості комінтернівця Мостовського, який у німецькому концтаборі збентежений привидом тих часів, коли народ кликали на бій “За Бога, царя и отечество”. І в нібито нейтрально поданих, але суттю своєю самокомпрометаційних і гнітючих своєю типовістю репліках не лише обивателів, а й партеліти про нацменів, виставлення “русскости” як безумовної людської і громадянської переваги. І в одкровеннях партствовпа Гетманова: “Адже ми захищаємо Росію (...) Скажу вам чесно, досить! Аж нудить! В ім'я дружби народів ми завжди жертвуємо росіянами”. І в кадрових рішеннях Неудобнова: “Дружба народів – святе діло, але, розумієте, серед націоналів великий процент вороже настроєних, хитких, непевних людей”. І вже в повісті “Всё течёт...” чиновний пасажири в купе поїзда п'яно самотверджуються: “Русские люди, не нацменьы».

(Далі будемо посилатися і на цю повість. Вона є коли не сюжетним, то логічним змістовим продовженням роману: в ній

Гроссман вимовив те, чого не наважився ще був сказати і в романі “Жизнь и судьба”, але що мало бути сказане. Це мовби підсумок усіх його болісних роздумів про своє суспільство і свій час. Повість з’явилася друком в апогей “гласності”, в журналі “Октябрь” (1989, 6). Такої страшної правди про голодомор не сказав ніхто з російських чи взагалі поза Україною сущих письменників; трагічні картини з Гроссманової повісті змушують згадати “Жовтого князя” Василя Барки. Видатний французький інтелектуал Анрі Безансон говорив, що саме з повісті взяв правду про голодомор і зрозумів, що смерть української дитини від голоду на землі хліборобів – така ж мука й трагедія, як і смерть єврейської дитини в гітлерівському концтаборі).

Голокост. Антисемітизм

Хтось із тих, що писали про Гроссмана, назвав його письменником “єврейської долі”. Так, він, який до 1941 року не задумувався над своїм єврейством, після трагедії 1941-го перейнявся болем і відчуттям особистої відповідальності за долю своїх сородичів. Та чи тільки за їхню долю? Ні, як і годиться письменникові-гуманістові, він обставав за всіх, хто зазнав біди, і особливо за тих, чиєю виною було «неправильне» національне походження. Йому болять і зневажливі слова обивателів на адресу татарів (а чого варта розповідь про знищення татарської інтелігенції!), і розправа з черкесами та калмиками, і доля старої поволзької німкені Женні Генріхівни, яку брутально викидають з квартири, і особливо мучить незбагненна людська готовність пожитися з чужої біди – хоч бачить він і порухи співчуття й допомоги. “Єврейська доля” вела його до розуміння долі інших. Чи, може, навпаки: розуміння людини вело до розуміння єврея, людини в євреєві.

“...12 вересня 1942 року, в пору апогею воєнних успіхів соціал-націоналізму, євреї, які жили в Європі, були повністю вилучені із юрисдикції судів і передані гестапо. Керівництво партії і особисто Адольф Гітлер ухвалили рішення про цілковите винищення єврейської нації”.

Але для євреїв Польщі й України процес “ліквідації” почався раніше. В липні 1941 року, ще до трагедії Бабиного Яра, гітлерівці провели розстріли євреїв у Бердичеві. Загинула і мати Василя Семеновича. Ця незагойна рана пекла його все життя, і він намагався втишити біль, пишучи листи до неї наче до живої, сповідуючись у

цих листах. Усе життя він немовби спокутував свою провину перед матір'ю, але також і перед мільйонами інших жертв геноциду.

Переживання трагічної долі матері, візія її останніх днів, вилилися в романі “Жизнь и судьба” – в передсмертному листі матері Штрума з гетто, який вона змогла передати на волю і який знайшов його через роки. Важко повірити, що це літературний текст. Здається, що це унікальний людський документ, аутентичний за безпосередністю й зримістю свідчень. Про те, як прихід фашистів поклав край багаторічному мирному і загалом приязному співжиттю євреїв та українців, зняв моральний самоконтроль, дав санкцію на ворожнечу, стимул до переслідувань, – і люди поділилися на тих, у кому озвалася ненависть, і на тих, у кому говорило людське співчуття. (Втім, спалахи невмотивованої ненависті бачимо і в мирному житті радянського тилу: картини у Куйбишеві – «штурм» трамваю, посадка на волзький пароплав...) Про трагічну фантазмагорію гетто, в якому приречені, навіть утративши всяку надію, жили так, наче їм жити й жити, і де виявлялося і краще, і гірше в людях. І про тиху скорботу старої лікарки, яка намагається збагнути незбагненне, нікого не осуджує, а тільки дивується й дивується з непередбачуваних можливостей людських перетворень... І до кінця виконує свій обов'язок лікарки, приймаючи вдячність приречених. Її лист – заповіт доброти синові. Але... це лист не тільки до сина. Він адресований і в майбутнє. І в те майбутнє, яке ще буде, і в те, яке вже було: коли намагалися замовчати правду про жертви. Коли розгортали шалену «науково-практичну» кампанію з викриття й викорінення «безрідних космополітів», агентів «Джойнту» та «лікарів-убивць». Гроссман і сам зазнав припад цього майбутнього і намагався висловити своє ставлення до нього. І в романі, і в повісті звучить тривога з приводу наростання в суспільстві різних виявів антисемітизму. Спочатку завуальованих, як-от глумливі репліки про євреїв, що повертаються з евакуації. Потім соромливо-відкриті. «В газетах почали друкувати фейлетони, що викривали кар'єристів, злодюжок, які по-шахрайському дістали дипломи та вчені ступені, лікарів, які злочинно жорстоко поводилися з дітьми та породіллями, інженерів, які замість лікарень та шкіл будували дачі для своєї рідні. Майже всі викриті у фейлетонах були євреї, і газети з особливою старанністю наводили їхні імена та побатькові: «Сруль Нахманович... Хаїм Абрамович... Ізраїль Менделевич...» Якщо в рецензії критикувалася книга, написана євреєм, що мав російський літературний псевдонім, то поряд у дужках

друкували єврейське прізвище автора. Здавалося, в СРСР самі лиш євреї крадуть, беруть хабарі, злочинно байдужі до страждань хворих, пишуть вадливі й халтурні книжки”. А дуже скоро прийшов уже й агресивно-відвертий антисемітизм, живлений як публічними, так і негласними політичними директивами, централізовано керований. “Повідомлення про те, що вчені медики, артист Міхоелс здійснили страхітливі злочини, приголомшило всіх. Здавалося, чорний туман стоїть над Москвою і заповзає в будинки, в школи, заповзає в людські серця”. Сталін готував свій варіант остаточного вирішення “єврейського питання”, і одним із каналів психологічної адаптації суспільства до можливого “дня Ікс” було не зовсім стихійне розповсюдження апокаліптичних чуток. “Під страшним секретом Миколі Андрійовичу (один із головних персонажів повісті “Всё течёт...” , вчений-біолог, який готується до обрання в академіки і якому тим часом пропонують виступити з викриттям колег – “вейсманістів – морганістів – менделістів”. – І.Д.) одного разу розповіли, що лікарів стратять усенародно на Красній площі, після чого країною, видно, прокотиться хвиля єврейських погромів і що до того часу приурочується висилка євреїв у тайгу і в Каракуми на будівництво Туркменського каналу. Цю висилку буде здійснено на захист євреїв від справедливого, але нещадного народного гніву. В цій висилці виявиться вічно живий дух інтернаціоналізму, який, розуміючи гнів народу, все-таки не може допустити масових самосудів і розправ”. Який гіркий сарказм!

Різноманітні форми і вияви антисемітизму Гроссман намагався систематизувати й осмислив їх у своєрідному публіцистичному відступі – в 32 розділі другої частини роману “Жизнь и судьба” (в українському виданні це розділ 33). Ці міркування Гроссмана викликали різку реакцію з боку деяких російських письменників – С.Куняєва, С.Вікулова, Л.Беляєвої. Остання, зокрема, писала про “откровения” Гроссмана, що “еврейская нация представлена в них как бы в неких заоблачных высях, вне всяких ошибок и заблуждений, осянная святостью и благочестием. Да что там говорить – поразительный по своей откровенности гимн крови!” (“Наш современник”, 1989, 7). Але це неправда, як і звинувачення в “русифобії”. Гроссман обстає за євреїв не тому, що вони євреї, а тому, що їх знищував гітлерівський режим, переслідував пізньосталінський. Але Гроссман знає: євреям властиві ті ж слабості, сумніви, вагання, що й людям будь-якої нації, – і так про них пише. Навіть

його улюблений Штрум, коли йому, після всіх утисків, зателефонував Сталін (любив вождь приголомшити своїх підданих!) і його науковою працею заопікувався Маленков (в контексті перспективи створення атомної бомби!), не зміг відхилити “ласкаву руку”, почав шукати виправдання своєму альянсові з владою і зрештою підписав організованого відповідними інстанціями колективного листа з гнівним осудом лікарів-убивць та сіоністської нечисті взагалі. Гроссман знає, що у євреїв, як і в кожній нації, є свої герої та мудреці, але є і свої негідники та свої дурні, – про них також пише. Більше того, я б сказав, що всі ті людські якості, які йому неприємні або відразні, особливо неприємні йому й відразні саме в євреях – і це зрозуміло. Як, скажімо, українцеві соромно за негідного українця: наче це твоя власна вина. А хіба не Гроссман вивів постаті євреїв Дрелінга й Канцеленбогена – двох неперевершених фанатиків чекізму? Пише Гроссман і про викривлені, самоспотворені людські долі єврейські. Ось, скажімо, Льова Меклер, у повісті “Всё течёт...”. Письменник намагається зрозуміти, “звідки в ньому, синові печального і лукавого крамаря з містечка Фастів, учневі комерційного училища, який читав книги “Золотой библиотеки” і Луї Буссенара, звідки в ньому це могутнє полум’я фанатизму?” Адже, дивується Гроссман, “ані він, ані батько його не плекали ненависть ні в шахтах, ні в димних фабричних цехах”. Хто вклав у нього душу борця-фанатика? Приклад Желябова і Каляєва? Мудрість “Комуністичного маніфесту”? Страждання бідноти, що жила навколо? Чи, може, припускає Гроссман, “це тяжке полум’я, ці вуглини крилися в тисячолітній безодні спадковості, готові спалахнути в боротьбі з солдатами римського цезаря, з вогнищами іспанської інквізиції, в голодній нестямності талмудтори, в містечковій самообороні під час погрому?” Льова стає апостолом всесвітньої пролетарської революції. Ладен віддати за неї не тільки своє життя, а й життя всіх ближніх своїх. Химерно лагідний (комаря не хляпне, а обережно зжене з руки!), “він, у своїй революційній принциповості, посадовив у тюрму батька, дав проти нього покази на колегії губчека. Він жорстоко й чмуро відвернувся від сестри, яка просила захисту для свого чоловіка-саботажника. Він у лагідності своїй був нещадний до інакодумних (...) Він був нещадний до ворогів революції”. І він не зрікся революції й тоді, коли вона “посадовила його в камеру внутрішньої тюрми, вибила йому вісім зубів, гупаючи на нього офіцерськими чобітьми, матюкаючись, обзиваючи його пархатим...”

Він не може зрозуміти цієї ненависті “революції” до нього – ненависті хазяїна до собаки за її вже нікому не потрібну вірність... Де ж тут гімн єврейській крові, «заоблачные выси», «святость», «благочестие», що їх добачали неприязні до Гроссмана критики в його єврейських образах? Чи не є тут, навпаки, прагнення вдумливо й чесно з’ясувати, як укладався певний – дуже небезпечний – людський тип у системі сильнодіючих історичних, національних, суспільних, ідеологічних імпульсів?

А як ви гадаєте – де діяв революційний фанатик Льова Меклер? Так, він “відав українською юстицією”... Хоч міг би й угорською або китайською...

Голодомор

Відповідальний працівник ЦК КП(б)У Сагайдак (роман “Жизнь и судьба”) належав до тих численних, хто під час колективізації пояснював голод диверсією куркулів, які “на зло закопували зерно, на зло не їли хліба і тому опухали, на зло державі вимирали селами, з малими дітьми, дідами й бабами”. (Нинішні сагайдаки не поступаються колишнім ні розумом, ні совістю...)

У повісті “Всё течёт...” є розділ, присвячений тому, як українська селянка Христя Чуняк рятує російського військовополоненого Семенова. Німці викинули його з “голодного ешелона” як уже безнадійного. (До речі, навряд чи є ще в літературі такий опис фізіології та психології голоду, як у Гроссмана в цьому розділі). Христя Чуняк підбрала його й виходила. Дідусь-сусід у розмові з Семеновим нарікає на те, що німці не розпустили колгоспи, як сподівалися селяни, – зрозуміли, що так легше забирати у селян збіжжя та іншу продукцію.

Москвич Семенов щось кидає на захист колгоспів.

“І тоді стара Чуняк сказала:

- Ти помовч. Ти пам’ятаєш, яким прийшов до мене з ешелону? Ось так уся Україна була в ешелоні у тридцятому році. Кропиву всю з’їли, землю їли... Забрали хліб до останнього зернятка. Мій чоловік помер, та як же він мучився! І я опухла, голос втратила, ходити не могла”. Дідусь каже, що вижив тільки завдяки тому, що знає “п’ятдесят шість рослин, які людина може їсти”. Скінчилася бесіда, старий пішов додому, москвич Семенов уклався спати, “а Христя сиділа, підперши руками щоки, й дивилася у чорне вічне небо”. Згадувала, “який багатий урожай мали того року” й куди той урожай

дівся... Як “тихий протяжний стогін стояв над селом, живі кістяки, діти, повзали долівкою, ледь чутно квилили; дворищами бродили чоловіки із враженими водянкою ногами, знесилені голодною задишкою (...) А хлопці, які прибули з міста, ходили подвір’ями повз мертвих і напівмертвих, відчиняли підвали, копали ями в сараях, залізними палицями тикали в землю, шукали, вигрібали куркульське зерно. Спекотного літнього дня стих Василь Чуняк, помер. Якраз у той час до хати знову увійшли оті хлопці, що приїхали з міста, і блакитноокий чоловік, “акаючи” по-кацапському, точнісінько, як “акав” Семенов, промовив, підійшовши до мерця:

- Вперлася куркульня, життя свого не шкодує.”

Згадавши все це, “Христя зітхнула, перехрестилася і заходилася стелити собі”. Є тут про що подумати й читачеві...

У повісті є ще моторошніші сторінки про голодомор. Десь по війні вдова загиблого на фронті сержанта Михалева, Ганна Сергіївна, дала притулок поверненцю з радянських концтаборів Івану Григоровичу, в якого ні родини, ні хати не лишилося (двоюрідного брата, згадуваного раніше вченого-біолога, він не став обтяжувати). Вже як між ними встановилися довірливі стосунки, Ганна Сергіївна, наче відводячи душу, згадує про те, як її, молоду дівчинку-комсомолку, послали в Україну допомагати партії “розкуркулювати” селян – мовляв, в Україні з ними більше клопоту, ніж деінде. Тепер вона сама дивується з себе: “Чому я така закрижаніла була” – дивлячись на те, як знущалися з куркулів? І тут уперше зустрічаємо у Гроссмана порівняння антиукраїнського терору Сталіна з антиєврейським терором Гітлера: “Яку муку прийняли! – згадує Ганна Сергіївна. – Щоб їх убити, треба було оголосити: куркулі не люди. Ось так, як німці говорили: жиди не люди. Так і Ленін, і Сталін: куркулі не люди. Неправда це! Люди! Люди вони! Ось що я розуміти стала. Всі люди.”

А після розкуркулення почався голод. “Хто вбивство масове підписав? Я часто думаю – невже Сталін? Я думаю, такого наказу, скільки Росія стоїть, не було ще ні разу. Такого наказу не те що цар, а й татари, й німецькі окупанти не підписували. А наказ – убити голодом селян на Україні, на Дону, на Кубані, убити з малими дітьми. Вказано було забрати й посівний фонд увесь. Шукали зерно, наче не хліб це, а бомби, кулемети. Землю проштрикували штиками, шомполами, підвали перекопували, всі підлоги позламували, в городах шукали...” Вісім густих журнальних сторінок займає спогад

цієї жінки – мимовільної учасниці страшної акції. Їх не вицитуєш – їх треба прочитати. Але ж хто тепер у нас читає старі журнали...

“А селянські діти: бачив ти, в газетах друкували – діти в німецьких таборах? Однакові: голови, як ядра, важкі, шиї тонкі, як у лелек, на руках і на ногах видно, як кожна кісточка під шкірою ходить, як подвійні з’єднуються, весь скелет шкірою, як жовтою марлею, затягнутий. А обличчя в дітей старенькі, замучені, наче малята сімдесят літ на світі вже прожили, а на весну вже не обличчя стали: то пташина голівка з дзьобиком, то жаб’яча мордочка – губи тонкі, широкі, третій як піскарник – рот відкритий. Нелюдські обличчя, а очі, господи!” Запам’ятаймо: Гроссман був і залишається єдиним у російській літературі (та й не тільки російській), хто поставив поруч голодну смерть української дитини “серед степу широкого” і голодну смерть єврейської дитини в нацистському концтаборі. Багатьом же й досі таке урівняння жаху одних і других дитячих голодних смертей здається неприпустимим...

“Розказати я все можу, тільки в розповіді слова, а це життя ж, мука, смерть голодна”, – перед очима Ганни Сергіївни стоять картини, яких не передати словами. Але й слова її страшні. “Завило село, побачило свою смерть. Всім селом вили – не розумом, не душею, а як листя од вітру шумить або солома шелестить (...) І здається, вся земля разом з людьми завила. Бога немає, хто почує?” І “пішов по селу суцільний мор”. А наступного року “привезли переселенців з Орловської області – земля ж українська, чорнозем, а у орловських завжди недорід”. Тільки не змогли вони жити в тих хатах: що не робили, а запах страшний не виводився. Потікали. А сама Ганна Сергіївна ще раніше втекла до Києва. І що там побачила? “...Із села повзе селянство. На вокзалах оточувальні загони, всі состави обшукують. На дорогах усюди застави – війська, енкаведе, а всеодно добираються до Києва – повзуть полем, цілиною, болотами, лісочками (...) Щасливі доповзли, один на десять тисяч. І всеодно їм порятунку немає – лежить голодний на землі, шипить, просить, а їсти він не може, крайчик поруч, а він уже нічого не бачить, доходить (...) А ранками їздили платформи, битюги, підбирали тих, хто за ніч помер. Я бачила одну таку платформу – діти на ній складені. От як я казала – тоненькі, довгенькі, личка, як у мертвих пташок, дзьобики гострі. Долетіли ці пташки до Києва, а що толку? А були серед них – ще пищали, голівки, як наліті, мотаються. Я спитала візника, він рукою махнув: поки доведу до місця – притихнуть.(...) А я в цей день

газету московську купила, прочитала статтю Максима Горького, що дітям потрібні культурні іграшки...”

...І вже восьмий десяток літ совість людська безнадійно запитує: “Невже ніхто не відповість за це все? Ось так і залишиться без сліду?”

Це – розділ чотирнадцятий, один із найбільших і найстрашніших у повісті. А за ним іде невеличкий розділ п’ятнадцятий – за настроєм, тональністю наче прямий контраст до попереднього, але з тим самим кінцевим рахунком-позовом до суду історії. Як світла можливість людського життя постає тут ідилія любові літнього селянина Василя Тимофійовича Карпенка і молодій дівчині-красуні Ганни, яку “дід” скорив своєю душевністю, а потім оточив щоденною зворушливою турботою. Ця новелка мені здається ще одним доказом того, як співчутливо ставився Гроссман до українського селянина і як розумів свій борг перед українською землею, на якій виростав.

...Сімейна ідилія трьох – Василя Тимофійовича, Ганни і їхнього малого сина Гриші скінчилася в 1933-му. “Василь Тимофійович помер першим, випередивши на два дні маленького Гришу. Він віддавав майже всі крихти їжі дружині та дитині і тому помер перший. Напевне, у світі не було самопожертви, вищої за ту, яку явив він, і відчаю, більшого за той, який пережив він, дивлячись на спотворену смертним набряком дружину і вмирующего сина. Ні докору, ні гніву до великого і безглузкого діла, що чинили держава і Сталін, не відчував він до останньої своєї хвилини. Він навіть не запитав: “За що?”, за що йому і його дружині, лагідним, покірливим, працьовитим, і тихому однорічному хлопчикові призначена мука голодної смерті. Перезимували скелети в зотлілому ганчір’ї разом – чоловік, молода дружина, їхній маленький син, біло всміхалися, нерозлучені й після смерті”.

А весною прийде уповноважений, затуляючи рота хустиною, заїде в хату і звично скаже: “Тут двоє і мале”. А його напарник, “стоячи на пресвятому порозі любові й лагідності”, кивне і зробить помітку на клаптеві паперу...

Містика партії

Безмежне насильство й небачене в історії людства зло чинилися іменем партії, яка своєю метою проголошувала царство свободи і справедливості, яка була “розумом, совістю й честю” епохи (та й усіх епох). Як це могло статися?

Роздумуючи над цим, Гроссман увесь час звертається й до постатей більшовиків першого призову – тих, хто робив революцію і кого

вона потім перемолола у своїх гранітних жерновах. Ставлення до них у нього неоднозначне. Він цінує їхню жертвовність, особисту безкорисливість і побутовий аскетизм (маючи на увазі “ідеалістів” з-поміж них, бо були ж і просто бандити). Але його лякає їхній фанатизм, уперта догматичність і нетерпимість до інакодумців. Він намагається розгадати загадку їхньої містичної віри в партію, ту, яка їх знищує, віри, що дужча навіть за вірність догмам. Може, відмова від примату свободи, від внутрішнього імперативу робить особистість духовно безсилою і ставить у залежність від імперативу зовнішнього, втіленого в могутній партії, якій особистість делегує свою силу і саму себе? Особистість жертвує собою, знімаючи з себе тягар відповідальності за будь-які наслідки: воля партії. “Єдиница – вздор, єдиница – ноль”, – декларував “лучший, талантливейший поэт нашей советской эпохи”. “Но если в партию грудились малые, – сдайся, враг, замри и ляг. Партия – рука миллионнопалая, сжатая в один громающий кулак”. “Громающий кулак” – це, звичайно, адекватніша суті справи формула, ніж “ум, совесть и честь”. І чи є більше щастя, ніж бути “этой силы частицей”? Нічого так не боялися більшовики-“ідеалісти”, ніж чимось осквернити свою світлу віру в партію, а тим більше – втратити довіру партії до себе. Партія ламала їм кості в слідчих камерах, – але то було прикре непорозуміння, в якому партія не винна. Партія відправляла їх у концтабори і нацьковувала на них карних злочинців, професійних убивць, але при чім тут партія, це помилка. В таборах мільйони, – але **ми** потрапили туди помилково, це інші – **за діло, бо невинних партія не карає**. “Даремно не садять”, – каже полум’яний революціонер Абарчук, поглядаючи на свої вибиті зуби, і мріє передати синові свій заповіт: “...Пам’ятай: доля батька твого випадкова, мізер. Справа партії – свята справа. Вища законмірність епохи!” Скільки разів і з якою гіркою мусить Гроссман звертатися до цього незбагненого парадокса мислення: мито, зрозуміло, невинні, це непорозуміння, в цьому партія розбереться, а от **інші...** У нас же “**зря не сажают**”. Судити інших – означало утверджувати себе. Відмова від права судити – означала втрату своєї сили. “Все життя Абарчук був непримиренний до опортуністів, ненавидів дворушників і соціально чужих. Його душевна сила, його віра ґрунтувалися на переконанні: він має право на суд (...) Солодко почуватися непохитним. Засуджуючи, він стверджував свою внутрішню силу, свій ідеал, свою чистоту. В цьому була його втіха, його віра”. І найбільшою мукою для Абарчука були ті хвилини в

концтаборі, коли він мусив запобігати ласки бандита Бархатова, боячись його **судити** вголос.

Може, найдивовижніший казус отієї містики партії, включно з правом **судити** (судом партійної совісті, але з вирокami, цілком реалізовуваними й фізично), – в одному моторошному епізоді в німецькому концтаборі. Радянські військовополонені вирішили створити підпільну організацію, яка могла б підготувати повстання в цьому й сусідніх таборах. Очолити її мають комуністи – так ніби годиться. Але серед військовиків та всіх в’язнів великий авторитет завоював позапартійний, та ще й син розкуркуленого – Єршов. Це, власне, він перший подав думку про створення підпільної організації та налагодив виготовлення зброї. Але партійці не могли погодитися на таку втрату авангардної ролі. І ось одного разу до Мостовського підходить бригадний комісар Осипов: “Мушу вас поінформувати як старшого товариша: Єршова уже немає в нашому таборі”. Виявляється, за допомогою “чеського товариша”, який працює в канцелярії, його навмисне вставили в список для відправки в Бухенвальд – замість когось іншого. Старий комінтернівець Мостовської шокований, але партійна воля – найбільша святість: “Я підкоряюся цьому рішенню, приймаю його як член партії”.

Це – трагічний аспект містики партії, сказати б, висока трагедія. Але з часом на зміну їй прийшов фарс – на жаль, теж трагічний: у значенні наслідків для суспільства, для народів. За умов цілковитого одержавлення партії, в партійній державі, головним стає вже не твоя віра в партію, а довіра партії до тебе. Тільки ця довіра давала владу, силу, розум, талант – здатність керувати й вирішувати будь-які питання у будь-якій сфері життя на користь народу. “Довір’я партії! Гетьманов знав високе значення цих слів. Партія йому довіряла! Вся його життєва праця, за якою не було ні великих книг, ні грандіозних відкриттів, ні виграних боїв, була працею величезною, наполегливою. цілеспрямованою, особливою, завжди напруженою, безсонною. Головний і найвищий смисл цієї праці полягав у тому, що виникала вона на вимогу партії та в ім’я партії. Головна і найвища нагорода за таку працю полягала в одному – в довір’ї партії”. Куди б не посилала партія і що б не доручала, компасом для такого керівника був дух партійності. В цьому була його сила і його здатність формувати саме життя. “Сила партійного керівника не вимагала таланту вченого чи письменницької обдарованості. Вона підіймалася над талантом, над обдарованістю. Сотні людей, наділених талантом дослідництва, співу,

писання книг, жадібно слухали керівне, вирішальне слово Гетьманова, хоч він не лише не вмів співати, грати на роялі, створювати театральні вистави, а навіть не вмів зі смаком та глибиною поцінувати твори науки, музики, поезії, живопису... Сила його вирішального слова була в тому, що партія довірила йому свої інтереси в галузі культури й мистецтва". І ще: "навіть чи народний трибун, мислитель міг володіти такою кількістю влади, якою володів він, секретар обласної партійної організації".

Але це – тільки одна із ланок структури тоталітаризму. Як і всі інші – згори донизу – вони просякнуті фарисейством: люди, ошасливлені довірою партії, вже не ті фанатики, що ладні були йти на будь-які випробовування; вони знають, що довіра партії означає й велику турботу партії про них, і в їхню відданість партії включався оцей елемент поцінування партійної турботи про них. Звідси – то більше, то менше відчутний присмак фальшу в їхніх ритуалах партійності. Адже не лише припустимим, а й морально освяченим уважалося все, що служило інтересам партії. А ці конкретні інтереси постійно змінювалися (незмінним залишався лише один: абсолютна влада над суспільством), генеральна лінія постійно коливалася. Але в цьому теж була сила партії: вона утвердила головним світоглядним принципом своїм і своїх adeptів, головним принципом свого історичного успіху й життєвого успіху своїх adeptів принцип: мета виправдовує засоби. Істина, правда, совість – усі вічні категорії стали категоріями партійними, підпорядкованими партійній меті. Таким чином навіть "безглузде вбивство мільйонів невинних і відданих партії людей" мало свій "залізний смисл": зміцнення влади партії, віри в партію попри все!

Ленін і Сталін

Свою повість Гроссман писав наприкінці 50-х, коли точилися дискусії: чи Сталін усе-таки вірний ленінець, чи не зовсім? І мало не вершиною вільнодумства були сміливі думки про те, що Сталін злочинно спотворив справу Леніна. Мабуть, для Гроссмана все це було сумно-сміховинним. Аналізуючи політичну історію Росії ХХ століття, він приходив до висновку, що Сталін продовжував справу Леніна так, як тільки і можна було її продовжувати тоталітарній партії, в тоталітарній державі. Різнобічно вимальовуючи колоритну й непросту постать Сталіна, він усе-таки наголошує цілковиту історичну обгрунтованість формул типу: "Сталін – це Ленін сьогодні",

“Партія Леніна – Сталіна” тощо. Уявімо собі не тільки громадянську та інтелектуальну мужність, а й просто психологічну твердість, які треба було мати, щоб у 1960-му році сказати таке: “Сталін стратив найближчих друзів і соратників Леніна, тому що вони, кожен по своєму, заважали здійснитися тому головному, в чому була сокровенна суть Леніна. Борючись з ними, караючи їх, він немовби і Леніна карав. Та водночас саме він переможно утвердив Леніна і ленінізм, підняв і закріпив над Росією ленінський прапор”.

Таким чином роздуми Гроссмана про більшовицьку деспотію, про джерела сили партії та її владу над суспільством, над народом логічно приводять його до постаті Леніна. Адже, як цілком слушно сказав поет, “мы говорим: Ленин, подразумеваем: партия. Мы говорим: партия, подразумеваем: Ленин”. У романі “Жизнь и судьба”, ще розраховуючи на друк, він не зачіпав цієї теми. Та, може, ще й не “дозрів” до неї. Зате в “позацензурній” повісті “Всё течёт...” ідейною кульмінацією стали саме роздуми про Леніна і Сталіна. Їм присвячено кілька розділів. Спершу це ніби міркування героя повісті, знайомого нам Івана Григоровича, які він записує в шкільному зошиті свого покійного сина, а потім – уже виразно, наголошено авторські. Спершу йдеться про людські риси Леніна, як їх бачили сучасники, про трансформацію образу Леніна в пам’яті поколінь. Гроссман, звісно, не ставить під сумнів легендарні (в значенні унікальності) простоту, побутову скромність і безкорисливість, делікатність і ввічливість, увагу до друзів та багато інших похвальних і часом гідних подиву якостей Леніна. Хто ж може їх заперечити? “І водночас і постійно Леніна відзначала безжалісність, різкість, брутальність у ставленні до політичних супротивників. Він ніколи не припускав можливості хоча б часткової правоти своїх противників, хоча б часткової своєї неправоти”. Якими тільки лайливими епітетами не нагороджував він своїх опонентів у публічних дискусіях! Зрештою, це теж добре відомо. Але за цим – не тільки глибока неповага до людської гідності та неусвідомлений знак певної своєї ущербності (згадаймо, що найнікчемнішими і наймерзнішими істотами в ленінській публіцистиці завжди виглядали університетські професори юриспруденції – чи не промовляв тут якийсь комплекс юриста-практика, політичного генія?). Та головне в іншому – хіба не стояло за всім цим безоглядне, катастрофічне, тріумфальне підпорядкування інтелекту політичній пристрасті? “Ленін у спорі не шукав істини, він шукав перемоги”. В усякому разі, Гроссман говорить, що найглибшим

мотивом поведінки й діяльності Леніна було прагнення до влади. Дуже уважно і тонко простежує Гроссман складне співвідношення побутового і політичного, особистісного і лідерського малюнків ленінського образу. Колосальне політичне честолюбство і владолюбство. “Всі його здібності, його воля, його пристрасті були підпорядковані одній меті – захопити владу”. Звичайно, не для задоволення якихось своїх життєвських потреб, а для ощасливлення людства. Щастя – для людства, але влада все-таки мала бути **його**. І він цю владу здобув – насамперед над думками і волею мільйонів росіян.

У чому ж таємниця цієї гіпнотичної влади? На думку Гроссмана – в російській історії, в тисячолітньому рабстві російської душі. “Невблаганне придушення особистості невідступно супроводжувало тисячолітню історію росіян. Холопське підпорядкування особистості государеві та державі”. Саме з цього рабства виростала таємнича російська душа, про яку так багато говорилося і писалося і уявна “таємничість” якої саме в несформованості за умов рабства. Гроссман уважно розглядає широкий спектр російської філософської і літературної думки і про цю таємничу російську душу, і про всесвітню місію Росії. Але наполягає на своєму: безодня між Росією і Заходом утворилася не тому, що Росія зберегла істину, яку Захід втратив, а тому, що “розвиток Заходу запліднювався зростанням свободи, а розвиток Росії запліднювався розвитком рабства (...) Російський розвиток виявив дивну сутність свою – він став розвитком несвободи”. І Леніну судилося довести цей розвиток до найвищого ступеня. Його сила і влада над Росією в тому, що він “розгадав, як у старій казці”, її потаємну думку: скоритися. “Велика раба зупинила свій погляд – який шукав, сумнівався, оцінював, – на Леніні. Він став обранцем її”.

Зрозуміла річ, ці міркування та оцінки Гроссмана викликали багато заперечень, обурення і протестів.

Свобода

...Під час обшуку гестапівці знайшли у Мостовського рукопис – філософський есей табірного дивака Іконникова про свободу, добро і зло.

Допитуючи з цього приводу Мостовського, філософствуючий есесівець Лісс витягує його на теоретичну дискусію, доводячи, що націонал-соціалізм і більшовизм – якщо не рідні брати, то двоюрідні.

На численні Лісові аналогії (роль вождя, партія нового типу, партійний характер держави, планування народного господарства і всього життя, контроль над антисупільними явищами тощо, – есесівець Лісс підкреслено звертається до старого більшовика зі словами: “мій учителю”), – на все це Мостовської, як і годиться комінтернівцю, відповідає тільки глибоким презирством. І все-таки щось його муляє, якийсь осад на душі... І вже зовсім збентежився він, побачивши, що думки Іконникова про вищість людини над політичними догмами, про свободу як основну цінність життя, поза якою немає людини, про “дурне” добро як єдино справжнє добро, – викликали в есесівця Лісса такий само зневажливий сміх, як і в нього, старого більшовика Мостовського... Більш ніж промовистий епізод!

Думати про свободу – це привілей різного роду диваків, відщепенців або, скажімо, сумнівних учених, таких, як той же Штрум, що клопочеться правом людини на совість. Усьому цьому ідеологічному киселю спокійно протистоїть “залізобетонна сила” партії; вона навіть у тому дрібному чиновникові комунальних служб, який “увібрав у свою скромну душу всесилля державного граніту”...

Ідеал партійної держави, якого вона так і не змогла до кінця здійснити, – це необмежене розширення табірної зони. У значенні фігуральному (внутрішній “колючий дріт”), але, можливо, і буквальному. Принаймні, так уявляє справу напівбожевільний “поет” Чека – ударного загону партії – Канцеленбоген, великий естет, знавець книги, театру, поцінувач балерин і співаків. У внутрішній тюрмі НКВС він, сам тепер в’язень, натхненно розвиває теорію про доцільність перетворення всієї території соціалізму на концтабір як найбільш ефективну форму організації життя. Перешкод морального чи юридичного характеру не повинно існувати. “Особиста невинуватість – пережиток середніх віків, алхімія. Толстой оголосив – на світі немає винуватих. А ми, чекісти, висунули вищу тезу – на світі немає невинуватих, немає невідсудних. Винуватий всяк, на кого виписано ордер, а виписати ордер можна на будь-кого. Кожна людина має право на ордер, навіть та, яка все життя виписувала ордери на інших”.

Але виявляється, що й табір не є абсолютно ефективним способом “усунення” свободи. Є люди, які і в таборі зберігають – і навіть гордо несуть – свою внутрішню свободу. В той же час мало хто піднімався до внутрішньої свободи – “на волі”. Межа між табором і не-табором досить умовна; часом вона позначена не колючим дротом, а тими

віхами, які людина ставить собі сама або ставлять їй обставини її життя. “Людей на волі Іванові Григоровичу допомогли зрозуміти табірні люди. На волі він побачив і жалюгідну слабкість, і жорстокість, і жадібність і страх, ті ж самі, що й у табірних бараках. Люди були однакові” (“Всё течёт...”). Бо вони і там, і там невольні. Несвобода політична спотворює долю людей і націй. Але Гроссман розуміє свободу й несвободу ширше – в сукупності всіх чинників життя. А простір свободи – це весь простір життя.

“Я раніше думав, – каже той же Іван Григорович, – що свобода – це свобода слова, друку, совісті. Але свобода, вона все життя всіх людей, вона ось: маєш право сіяти, що хочеш, шити черевики, пальто, пекти хліб, який посіяв, хочеш продавай його і не продавай, і слюсар, і сталевар, і художник, живи, працюй, як хочеш, а не як тобі велять. А свободи немає і в тих, хто пише книги, і в тих, хто сіє хліб та шие чоботи”.

У різних ситуаціях і в різних варіантах постає у Гроссмана думка: розвиток життя – це розвиток свободи, розвиток світової історії – це розвиток свободи. Вороги свободи, держави несвободи – приречені. Концтабори винайшли, щоб раз і назавжди вбити свободу. Але й вони показали: свобода безсмертна. У досвіді радянської держави “з трагічною очевидністю означився святий закон життя: свобода людини вища за все; у світі немає мети, заради якої можна принести в жертву свободу людини”. І ще – вищий принцип світової історії: “Все нелюдяне – безглузде й марне”.